

HODOSSY-TAKÁCS ELŐD

Források, történelem, teológia.

Néhány magyarázati elv

a Királyok két könyvének kommentárjához

ABSTRACT

The intention of the present study is to review the fundamental aims and difficulties of the upcoming commentary on the First and Second Book of Kings prepared for the newly revised version of the Hungarian Bible Translation. The introduction surveys the different types of the previous commentaries written on the Book of Kings, such as critical; thematic commentary made to a particular Bible translation. The study considers the advantages and disadvantages of these types. Following this introductory survey, the author examines the main challenges of commentary writing, focusing on historical problems behind the Books of Kings.

A jelenleg forgalomban lévő, meghatározó európai vagy tengerentúli kommentársorozatok mindegyike világos célmeghatározás szerint született meg. Természetes elvárás ez minden világnyelv esetében, mivel ezeket a kommentárokat gyakran évtizedeken át használják, és valóban a világ minden tájára eljutnak. Ezenkívül az is szempont számukra, hogy ezeknek a műveknek nagyon komoly, lefedett piacon, versenytársakkal kell megmérkőzni a vásárlók kegyeiért. Számukra elengedhetetlen, hogy túl a szakmai minőségen, megfeleljenek választott, megcélzott célközönségük elvárásainak is. Így (az angol nyelvű szakirodalomból hozva példát) az OTL sorozat (Old Testament Library) az ószövetségi tudományok friss eredményei feltárásának és megjelentetésének igényével született meg, nem véletlen, hogy vannak olyan kötetei, melyeknek már az újraírása is megtörtént. Nagyon meghatározónak tartom ebben a sorozatban pl. Richard Nelson Józsué- és Deuteronomium-kommentárját.¹ Ugyanígy már az újraírási szakasznál tart a kritikai bibliatudomány egyik leginkább meghatározó kommentársorozata, az Anchor Bible, melynél a bibliai irodalom mélységének feltárására tesznek kísérletet a szerzők, ennek érdekében domborodik ki a szakaszonkénti önálló fordítás (hasonlóan az OTL-hez), valamint a háttér, környezet, keletkezési szituáció feltárása. Ezek a meghatározó kommentárok magyarázni/értelmezni akarják a szöveget, és ténylegesen lexikonként is használhatóak: gyakorlatilag versenként komplett adattárat kell felvonultatniuk. Nem véletlen, hogy szinte végtelen mennyiségű információt jelenítenek meg. Erre nézve jó példa Jeremiás-kommentárja. Az OTL sorozatban ezt Robert P. Carroll jegyzi,² egy nagyon jól használható, bőséges, de áttekinthető, egykötetes munka. Az AB korábbi sorozatában John Bright³ nevé-

1 NELSON: Deuteronomy (2002); NELSON: Joshua (1997).

2 CARROLL: Jeremiah (1986).

3 BRIGHT: Jeremiah (1965).

hez fűződött ugyanennek a könyvnek a kommentárja. Jack Lundbomra várt az újrafírás, aki viszont három monumentálisra sikerült kötetben vélte elvégezhetőnek feladatát.⁴ De hivatkozhatunk a terjedelmi szélsőségek terén az ugyanennek a sorozatnak az Abdiás-kötetére is.⁵ Az eredmény: egy sor olyan bibliakommentár, ami a bibliatudomány legszebb hagyományait folytató adattárat nyújt, de az átlagos, igehirdetésre készülő lelkipásztorok számára a közölt adatok meghatározó része irreleváns. Ugyanakkor nagy szükség van ezekre a kötetekre, különösen mivel kiadók igyekeznek kézikönyvekkel, illetve lexikonokkal is körülbástyázni szériájukat. Nevezzük ezt a kommentártípust egyszerűen csak kritikai kommentárnak.

A másik trend a tematikus kommentársorozatoké. Itt műfajteremtőként tekinthetünk az Interpretation sorozatra, melynek alcíme is mutatja, hogy világosan definiált felhasználóknak készült (*Commentary for Teaching and Preaching*). Vannak egészen kitűnő darabok itt is, pl. Paul D. Hanson Deutero-Tritoézsaiása.⁶ Itt nem találunk önálló fordítást, és a magyarázat erőteljesen expozíciós jellegű: a vizsgált szakasz teológiai összefüggései kapnak teret. Számos ilyen jellegű kommentár van, melyek áttekinthetőek és igehirdetést támogatóak – viszont önmagukban nem adnak választ az adott bibliai könyv exegetikai problémáira. Nem is ez a feladatuk – de ne feledjük: a világnyelveken tág piac van, melyen piaci szegmenseket kell megcélozni! Jelen vizsgálat szempontjából tehát a tematikus kommentárok között számunkra leginkább relevánsnak az (általam) expozíciós kommentárnak nevezett műfaj kötetei fontosak, most az egyéb tematikus magyarázatokkal (pl.: feminista exegézis⁷), ill. az egykötetes típusokkal nem foglalkozom (ezek között is van figyelemre méltó, bár vitatható teológiai mű is, például az Africa Bible Commentary⁸).

Végül önálló típusként jelenik meg, és ez számunkra meghatározó, az adott bibliafordítást kísérő sorozat típusa. Ilyen lenne az új RÚF-kommentár is. Egy olyan nagy nemzetközi vállalkozásról van tudomásom, ahol nagyon elterjedt fordítás mellé készült kommentár, és a sorozat be is fejeződött: NIV Application Commentary.⁹ Jómagam vegyes színvonalúnak tartom ezt a sorozatot, de véleményem alapvetően pozitív. Itt a bibliai szöveget is közlik, de nem szerzői fordításban, hanem értelemszerűen a NIV szövegével, amihez három egység csatlakozik: egy exegetikai, egy hermeneutikai és egy homiletikai. Az első a legfontosabb értelmezést befolyásoló információkat rendszerezi, a második a hidat képezi a jelen felé, a harmadik pedig végső soron egy applikáció.

4 LUNDBOM: Jeremiah 1–20 (1999); LUNDBOM: Jeremiah 21–36 (2004); LUNDBOM: Jeremiah 37–52 (2004).

5 RAABE: Obadiah (1996).

6 HANSON: Isaiah 40–66 (1995).

7 Kimondottan a női olvasók számára tárja fel bibliai szövegek női szempontú értelmezését a NEWSOM–RINGE–LAPSEY: Women's Bible Commentary (1992) és a CROEGER–EVANS: The IVP Women's Bible Commentary (2002). A szerzők között többen a bibliatudomány legkitűnőbb képviselői. Ennél a kötetnél a meghatározott exegetikai szempont hangsúlyosan nem valamennyi szakasz exegetikai feldolgozása, hanem a szerzőkre bízta egyes szakaszok kiválasztását, mely megítélésük szerint kimondottan releváns a női élethelyzetek ókori megismerése, ill. a mai női bibliaolvasók orientációja szempontjából.

8 ADAYEMO: Africa Bible Commentary (2006).

9 KONKEL: 1 & 2 Kings (2006).

Ebből a rövid és szigorúan szelektált áttekintésből az látszik, hogy nem lehet elkezdni kommentárt írni világosan meghatározott paraméterek nélkül. A paraméterek között pedig a legfontosabb a megcélzott felhasználói közeg. Itt jön be egy új szempont: magyarul szinte bármilyen kommentár az újdonság erejével hatna. A Jubileumi kommentárról elmondható, hogy betöltötte küldetését. Ugyanakkor épp ez terhel óriási felelősséget a szerzőkre, a szerkesztőkre és a kiadóra egyaránt: világosan kell látnunk, hogy ha sorozatunk megszületik, akkor valószínűleg évtizedekre meg fogja határozni a magyar református ígehirdetést. Ebből viszont nem következik direkt módon, hogy egy expozíciós jellegű kommentár megoldaná a hiányt: magyar nyelven ugyanis nem áll rendelkezésre elegendő bibliatudományi kézikönyv sem, tehát sorozatunknak kordában tartott keretek között meg kell valószínűsíteni a legújabb kritikai eredmények megjelentetésének igényét is. Nem egyszerű feladat!

Mindezek fényében tegyük fel most azt a kérdést, hogy milyen problémákkal kell megbirkózni a Királyok könyvei kapcsán. Ennél a két könyvnel a legnagyobb dilemmát a történet és a teológia egyensúlyának megtalálása és felmutatása jelenti. Persze mondhatjuk, hogy pontosan ugyanez a helyzet a Józs–Bír–Sám anyaggal is, de valójában ezeknél a könyveknél a történetiség egész más köntösben jelentkezik. Ez a négy könyv olyan korba repíti az olvasót, amiről Biblián kívüli forrás egyáltalán nincs. Azt is mondhatjuk, a független források közt szemezgetve, hogy a Merneptah-sztélé (vagyis a XIX. dinasztia fáraójának győzelmi felirata, Kr. e. 1210 körül) és I. Sesonk felirata (kb. Kr. e. 925)¹⁰ között telik el Izrael története a bíraktól Salamonig. Ezért a vonatkozó könyvek kommentátorainak a bibliai szöveg mellett történeti szempontból a releváns modelleket kell tekintetbe vennie, át kell látnia a szociológiai összefüggéseket, valamint tisztában kell lenniük a kora vaskor archeológiájával. Teológiai szempontból ezek a könyvek a királyság felé haladnak, és leginkább előtörténeti jellegűek; a történetek sorozata és az önálló elbeszélések teológiája egyaránt felmutatható. A Királyok könyve azonban 1Kir 12-vel bevezet egy olyan időszakba, amikor a bibliai történetek és az archeológiai anyag mellett megjelennek az átfogó, írott források is. Olyannyira, hogy ezekből egy, a bibliaihoz képest tényleg szelektív, de mégis átlátható Izrael és Júda története bontakozik ki, csomópontokkal együtt. Ezzel egyetlen más bibliai könyv esetében sem kell számolni: sem a prófétai korpuszban, ezek a könyvek legfeljebb néhány évtized történetét követik (Jeremiás); sem a poszt exiliumi időszakról szóló irodalomban, mert Ezsdrás–Nehémiás könyvei csak epizódokat villantanak fel, egy rövidebb időszakot tekintenek át. De más a helyzet a Krónikák esetében is, mert az a két könyv az újraírt történelmi értékelés és a templomcentrikusság miatt inkább teológiai megfontolást követel. A Királyok könyveit viszont úgy kell kommentálni, hogy tudjuk, itt egy tudatos történelmi áttekintés az, ami előttünk van. Ez akkor is igaz, ha a könyvekben hosszú blokkok helyezkednek el, melyek éppúgy legendás elemekkel tarkított történetek (nem a *history*, hanem a *story* értelmében), mint pl. a Bír nagy része. Ez vonatkozik többek között a prófétai történetek egész sorára,

¹⁰ Mindkét hadjárat esetében körülbelüli a datálás, fent W. G. Dever adata szerepel. A hadjáratok térképéhez lásd DEVER: What Did the Biblical Writers Know, 120, 136. Datálásleírás: 118, 135–137.

melyeknek talán legizgalmasabb darabja ebből a megközelítésből az Elizeus-ciklus. De a könyv esetében a tengely egy minden korábbinál világosabb szerkezetű, kronológiailag komoly problémákat felvető, de mégiscsak logikus és követhető történeti áttekintés. Az is egyértelmű viszont, hogy a két könyv fő egységei nem esnek azonos ítélet alá történeti szempontból.

1Kir 1–11

Napjainkban a legtöbb vita az első meghatározó egység, az 1Kir 1–11 vonatkozásában látszik, ez a bibliaolvasók számára jól ismert beszámoló Salamon trónra lépéséről és uralkodásáról szól. Ez az egység történeti dilemmák egész sorával szembesít. Dávidot igazi dinasztiaalapítónak állítja be a szöveg, aki sikerrel ruházta tovább a hatalmat fiára, Salamonra. Eközben fülünkbe cseng néhány ókori keleti párhuzam. Ha valaki nem dinasztikus úton kerül hatalomra, akkor az a keleti szóhasználatban nagyon könnyen a „Senki fia”¹¹ kategóriában találja magát, pláne ha ő kudarcot vallott dinasztiaalapítási kísérletével, vagy dinasztiája elbukott, és az utókor negatív ítélete hullott rá. Szigorúan hatalomszerkezeti szempontból nézve ezt, Dávid a „Senki fia”, Salamon és minden leszármazottja viszont Dávid fia. Az már a bibliai teológiai jellegzetesség, hogy a „senkifiából” Isai fia lesz – ez viszont nem változtat azon a tényen, hogy egyetlen leszármazottja sem lesz Isai sokadik unokája; nem, ők mindannyian Dávid fiai.

A sikeres hatalomátruházás keretében azért észrevétlenül történik még valami, egy látszólagos mellékszereplőn keresztül egy új intézmény jelenik meg a Királyok első könyvének adatai közt. A szereplő Betsabé, akinek fellépése Salamon érdekében mindenestül új fejezetet nyit Izrael politikátörténetében; helyesebben: az ő fellépése jelzi egy új politikátörténeti szakasz kezdetét. Betsabé az első anyakirálynő a jeruzsálemi udvarban. A *gebirah* megjelenése és folyamatos jelenléte lesz az egyik legerőteljesebb specifikum a későbbi elbeszélésekben. Ez a tisztség nem vert gyökeret Izraelben, csak Júdában; a déli királyok uralkodáskezdetét leíró formulának állandó eleme, északon viszont az anyakirálynő szerepe nem domborodott ki.¹² Tekintettel arra, hogy minden más motívum vonatkozásában az északi és a déli királyok uralkodási formulái azonos struktúrájúak, el kell fogadnunk, hogy itt a hatalomgyakorlás szempontjából tényleges különbség volt az északi főváros és Jeruzsálem között. Jó lenne tudni, hogy pontosan mi volt az anyakirálynő szerepe. Politikai hatalmat gyakorolt? A kultusz vonatkozásában jutott szóhoz? A király anyjaként részesült különleges tiszteletben minden különösebb hatáskör nélkül? Nem feladatunk most megoldani ezt a kérdést, és a rendelkezésre álló adatok alapján pontos képet erről talán nem alkothatunk.¹³ Arra kell csupán felhívni a figyelmet,

11 Ez történt pl. Hazáélel, Damaszkusz királyával. Lásd a szóhasználatához különösen: YOUNGER: 'Haza'el, Son of a Nobody', 247–248.

12 Pl. 1Kir 14,21.31; 15,2.10; 22,42; stb.

13 DE VAUX: Ancient Israel, 117–119.

hogy a Királyok két könyvében meglévő finom utalások, mint pl. egy szereplő jelenléte vagy épp hiánya, esetenként komoly hatalomszerkezeti háttérrel sejtetnek.

Salamon tehát trónra lép, és az új korszak logikájának megfelelően hatalmi igényének legitimitációja nem rátermettsége, érdemei alapján, hanem tisztán ideológiai alapon történik: ő azért lett király, mert Dávid így akarta.¹⁴ A dinasztiaalapító szándéka határozza meg szerepét. Ez az új korszak félreérthetetlen nyitánya, ettől kezdve ugyanis a dinasztia kiválasztottsága lesz a meghatározó, és nem az egyéni kiválasztás. Salamonnak a beszámoló szerint ezután már nem kell különösebb újításokat véghezvinni. Neki egy dolga van, és az utána következőknek is: fenntartani a dinasztia hatalmát. Nem kis feladat ez sem – főleg ismerve azokat a politikai vezetési tradíciókat, melyek az északi királyság berendezkedését fennállásának két évszázada alatt végig meghatározták! Ez a történeti szempont; és haladjunk most tovább ezen a történeti vonalon.

A 10. század vonatkozásában a kétezres évek bibliatudományának legkomolyabb történeti-archeológiai és részben teológiai vitáját az ún. „low chronology”, vagyis a „leszállított kronológia” rendszere hozta el, aminek kidolgozása legnagyobbbrészt Israel Finkelstein nevéhez köthető.¹⁵ Az érvrendszer lényege az, hogy a régészeti anyagban a dávidi–salamoni uralkodásnak nincs nyoma, ekkor tehát nem is létezett egy szervezett királyság Palesztinában. Az első igazi monarchia a térségben az Omrida állam volt, vagyis Izrael, Júda északi párja, Samária székhellyel, a kilencedik század első felében. Ebből persze az is következik, és ez egy komoly exegetikai konzekvencia, hogy amennyiben ez az érvelés helytálló, a Dávid–Salamon udvarára visszavezetett bibliai szövegek datálását is későbbre kell helyezni, mint azt korábban gondoltuk (pl. a jahvista datálása szempontjából ez az érv is használható lehet¹⁶). Finkelstein érvrendszere nehezen feldolgozható pusztán teológiai műveltség birtokában, és ahhoz, hogy pl. a felújított megiddói ásatások eredményeiről véleményt alkossunk, komoly régészeti háttérismeretre van szükség. Ezek részleteibe most nem is megyünk bele.¹⁷ Egy elem azonban logikai alapon is megragadható gondolatmenetéből: egyértelmű, hogy Jeruzsálem Dávid korában kicsi és félreeső; nehéz elképzelni, hogy milyen típusú monarchiát lehetett egyben tartani egy ilyen településből. Erre egyes kutatók úgy reagálnak, hogy az IKir 1–II-et történetileg zárójelbe teszik, Dávidot és Salamont pedig a mítoszok körébe utalják. Véleményem szerint ez elsősorban nem teológiai, hanem történetileg elfogadhatatlan, ezt reménység szerint lentebb bizonyítani fogom – teológiai nézve ugyanis a Biblia elbeszélésértékét nem befolyásolja, hogy a központi szereplő létezett-e vagy sem. Prédikálhatunk Noéről vagy Énókról, de az első emberrel beszélgető kígyóról is. Jegyezzük meg, hogy műfaji szempontból Salamon uralkodásának története

14 Érdekességként BUNTING: *Itinerarium Totius Sacrae Scripturae*, 37.

15 Számos átfogó tanulmány mellett a nagyközönség számára is érthető stílusban és formában, bibliai és teológiai összefüggésekre is kitérve tárgyalja ezt az alapvetően régészeti kérdést FINKELSTEIN–SILBERMAN: *Temple and Dynasty*.

16 Ez a kérdés jelen konferenciánk szempontjából mellékes. Csak azt jegyezzük meg, hogy a wellhauseni datálást már a hetvenes évektől kezdve egyre későbbre helyezték, így a „low chronology” valóban csak egy újabb érv lehet – hisz ha nem létezett a korai jeruzsálemi királyi udvar, akkor ott történetírói munka sem folyhatott.

17 Korábbi reflexió: HODOSSY-TAKÁCS: *Mikor az ezüstöt* (2003).

egy aranykorleírás! Tény, hogy Dávid és Salamon nem hagyott nyomot a régészeti anyagban – de ez nem azt jelenti, hogy történetük fikció. Van valahol, mélyen eltemetve a történetek rétegei alatt egy mag, amiből a jelenlegi aranykorleírást megkomponálták. Régészeti alapon ezt birodalomnak nevezni: tarthatatlan. Ettől kezdve viszont definiálni kell, hogy miről beszélünk. Emlegethetünk kialakuló monarchiát, vagy mozaikállamot¹⁸, vagy tekinthetjük kiemelkedő főnökségnek¹⁹ ezt az alakulatot. A fogalomválasztás csak definíció és bizonyítás kérdése. Az „egységes királyság” is csak egy ilyen terminus, amit azért szerencsés elkerülni, mert egy ilyen képződmény nem bizonyítható: nincs rá adat.²⁰ Válasszunk olyan fogalmat, amely ismert, körülhatárolt, megfogható, és amit társtudományok is értelmezni tudnak. Például beszéljünk korai államról,²¹ esetleg korai, szekunder államalakulatról, tehát emeljük ki, hogy az izraeli/júdai monarchia meglévő államstruktúrák mintáit követve szerveződött; vagy hangsúlyozzuk az átalakulás folyamatát: azt, hogy itt egy centralizált állam felé haladunk.²²

1Kir 12–2Kir 17 és 2Kir 18–25

A második és harmadik fő egység esetében történetírói szempontból valóban új korszak jön el: már vannak értékelhető adatok, források, kortárs írott kompozíciók is az archeológiai anyag mellett. A korszakra vonatkozóan kronológiai sorrendben az első ezek között I. Sesonk (XXII. dinasztia) karnaki felirata. Ez a szöveg a fáraó palesztinai hadjáratának állít emléket. Az 1Kir 14,25–26 is beszámol erről a felvonulásról, igaz, a bibliai szöveg arra szorítkozik, hogy közölje az olvasóval: a templomi kincsek elrablását kellett elviselnie Roboámnak, Júda királyának. A felirat szerint a támadás a Negev-peremvidék és Izrael ellen irányult, Jeruzsálem megtámadásáról a felirat sem szól. Természetesen magyarázható ez úgy, hogy a fáraó megelégedett a kincsek magához vételével, de más kutatók természetesen más véleményen vannak. Finkelstein szerint pl. a szöveg is azt bizonyítja, hogy Jeruzsálem környéke teljességgel érdektelen, jelentéktelen volt ebben az időszakban, tehát nem érte meg odamenni a fáraónak.²³ Más kutatók viszont azt hangsúlyozzák, hogy a fáraó nyilvánvalóan nem vonult volna fel Palesztinába, ha itt nem indult volna meg ekkorra egy komolyabb államszervezési folyamat, nem lettek volna zsákmányt nyújtó települések. Jeruzsálem nincs a listán – de Júda térsége igen.²⁴ Ez mindenképp pozitív visszajelzés a Roboámot kevéssel megelőző kor vonatkozásában, hisz a bibliai kronológia szerint az egyiptomi támadás a trónon Salamont követő király ötödik évében történt. Ugyanilyen megerősítő visszajelzésként tarthatjuk számon

18 KARASSZON: *Izrael története* (2010).

19 FINKELSTEIN–SILBERMAN: *Temple and Dynasty*, 80.

20 TUBE: *Canaanites*, 114.

21 Leírása móábi példa alapján HODOSSY-TAKÁCS: *Móáb*, 152–56; HODOSSY-TAKÁCS: *Vaskori királyságok a Jordántól keletre*, 299–302.

22 HOLLADAY: *The Kingdoms of Israel and Judah* (1995).

23 FINKELSTEIN–SILBERMAN: *Temple and Dynasty*, 80.

24 DEVER: *What Did the Biblical Writers Know*, 137.

a sok vitát kiváltó Tel Dan-sztélé is. Erre hamarosan még visszatérünk, most viszont azt kell megjegyezni, hogy a sztélé alapján az egyértelműen kijelenthetőnek tűnik, hogy a térségben Dávidot dinasztiaalapító személyként tartották számon. Ez a szöveg Jórámról mint 'Izrael királyáról', Ahazjáról pedig 'Dávid háza' királyaként beszél.²⁵

Az Omri-dinasztia kapcsán már több és közvetlenebb utalást kell felsorolni. Ezek közül az első a Kurkh-sztélé, amely a 853-ban megvívott karkari ütközetnek állít emléket asszír szempontból. Erről az összecsapásról nincs bibliai információ, ennek ellenére máig ez az egyik meghatározó szöveg, amely izraeli királyról maradt ránk. A felirat lajstromba szedi a szíriai-palesztinai koalíciós haderőt, a kontingensben a legjelentősebb tényezőként Áháb izraeli királyt említi meg. Ez az adat, bár a harci kocsik és harcosok száma tekintetében a szöveg nyilvánvalóan túloz, arra mindenképp feljogosít, hogy Áhábót a térség meghatározó figurájának tekintsük.²⁶ Ugyanez a legfontosabb üzenete a Mesa-sztélének is.²⁷ A felirat eleje szerint Omri nevéhez fűződött Móáb elnyomása, ez évtizedeken át tartott (minden bizonnyal Áháb alatt is, lásd 2Kir 1,1), majd Mesa küzdelmeinek köszönhetően Móáb kitört Izrael szorításából. Ez praktikusán annyit jelentett, hogy az Arnóntól (Wadi Mujib) északra fekvő területeket vonta ellenőrzés alá. Legkevesebb két olyan jól ismert és széles körű konszenzussal tárgyalt monumentális feliratunk van tehát, mely Omri és Áháb kapcsán emelkedő hatalomkoncentrációt és a királyi hatalom szilárd alapokra helyezését sejteti, röviden: sikeres politika megvalósulásáról beszél. Ezekhez a szövegekhez még számos régészeti feltárás eredménye is hozzászámítható, melyek most nem kerülnek tárgyalásra.

Az Omri-dinasztia bukása nyomán ismét a Tel Dan-feliratról kell említést tenni. Az 1993-ban felfedezett szöveg arról számol be, hogy Izrael és Júda királyát, Jórámot és Ahazját ölte meg az az uralkodó, akit „Hadad tett királlyá”. A bibliaolvasó előtt megjelenik a 2Kir 9 története a hatalom megragadása felé száguldó Jéhuval, akit ez a rész felelőssé tesz a két említett király haláláért. A felirat szerzője/megrendelője minden bizonnyal a Héber Bibliából ismert Hazáéllal (lásd 1Kir 19,15; már említettük mint „Senki fiát”). A kettős gyilkosságot tehát a Királyok könyve Jéhúnak, a felirat pedig Hazáéllak tulajdonítja, de számunkra nem ennek a dilemmának a megoldása fontos.²⁸ A lényeg: a szöveg megerősíti, hogy a kilencedik

25 ... [És] Hadad tett királlyá
engem és Hadad ment előttem, [és] kivonultam hét...
királyságomból, és megöltem [het]venkir[ályt], akik felszerszámozták ez[re]it harci sze]
kerekek és lovasok ezreit. [és megöltem Jeho]rámot, a fiát
Izrael királyának és megöl[tem]Achaz]jáhút, a fiát ki
rálya Dávid Házának és helyeztem [városaikat rommá és fordítottam]
az országukat [pusztulásba...]

26 Ez az Áhábra tett utalás egyébként közvetett módon érvet jelenthet az Omridákat megelőző kor nullifikációs kritikái ellen is. Ha ugyanis Áháb valóban meghatározó volt, akkor előtte kellett lenni valamilyen előfutárnak is. Ezt nevezi Dever „nascent state”-nek. DEVER: Histories and Non-Histories of Ancient Israel.

27 Természetesen csak abban az esetben, ha a kutató Izrael történetét írja meg! Móáb története szempontjából a felirat értéke ennél lényegesen nagyobb; de megjegyezhető, hogy az izraeli történetírás szempontjából is találunk még rajta elgondolkodtató adatokat, pl. a Gáditák említése vagy a YHWH kultuszi edényeire tett utalás jelentős részletnek tekinthető. A felirat fordítását és elemzését lásd: HODOSSY-TAKÁCS: Móáb, 119–148.

28 A felirathoz lásd: FINKELSTEIN–SILBERMAN: Temple and Dynasty, 264–66.

század derekán a térségben Dávidot tartották számon a Jeruzsálemben regnáló dinasztia megalapítójaként, valamint őrizték a kettős királyi halál emlékét is. A királyi neveket pontosan őrizték meg. A következő szöveg a British Museumban kiállított ún. Fekete obeliszk. Az oszlop szövegét öt, egymás alatt elhelyezett panel szakítja meg. Ezek a képi ábrázolások behódolási, adóátadási jeleneteket ábrázolnak, köztük tűnik fel a földön a III. Sulmánu-asaridu előtt térdeplő Jéhú, az „Omri házából való”. Nem ilyennek képzelnénk a bibliai ábrázolás alapján a pártütő királyt, de most ismét nem ez a fontos elem, hanem a szöveg maga: Jéhút, Samária királyát mint Asszíria vazallusát, számon tartották.

Hosszan lenne érdemes sorolni a példákat, de ezek a felvillantott képek jelzik: a kilencedik századtól kezdve Palesztina uralkodói, a térségben zajló események jelen vannak az ókori keleti gondolkodásban. Az alábbi szövegtípusokat és emlékeket mind kiértékelhetjük ebből a szempontból: Samária: osztrakonok; asszír annáleszek III. Adad-nirári idejéből, valamint a Tell al-Rimah-sztélét (796-ban az izraeli Jóás adófizetőként szerepel); III. Tukulti-apil-essara feliratait (a júdai Jóház is feltűnik az adófizetők között, de említést tesz az izraeli Menahémről, Pekahról és Hóséáról is).²⁹ Samária elestéről részletesen beszámol II. Sarrukín, Jeruzsálem megtámadásáról pedig Szín-ahhé-eriba. Az ún. Lákis-reliefek, melyek ma a British Museum egyik termét foglalják el, a város ostromát és a megbüntetését vetítik a szemlélők elé. Mindez Ezékiás uralkodását világítja meg.³⁰ Manassével Assur-ahiddina prizmáján találkozunk.

Mindezekén túl a harmadik történeti egység jelentős újdonsága egy sor új típusú külső forrás megjelenése. A hetedik századból apró szövegek, pecsétnyomók sokasága került napvilágra – ezek segítségével már Júda utolsó évtizedeinek vezető jeruzsálemi hivatalnokait is azonosítani tudjuk. Mindezekből egyértelmű: a 2Kir és Jeremiás könyve a vezető hivatalnokok neve vonatkozásában pontos adatokat őrzött meg számunkra. A Bibliában említett tisztviselőknek mindig ismertük a nevét; de most közülük számosnak ismerjük a pecsétnyomóját is.

Értelemszerűen ennek fényében is kellő óvatossággal kell kezelnünk adatainkat. Az 1–2Kir anyagában vannak komoly hiányosságok (pl. gazdasági helyzet részletes bemutatása³¹) és pontatlanságok is, pl. a kronológia területén. Közismert, hogy Omri dinasztíája a bibliai kronológia szerint 102 évet tett ki Izraelben, ha viszont ezt hozzárendeljük az azonos periódusban uralkodó déli királyokhoz, akkor 112 évet kapunk.³² Ez nagyjából 10%-os elcsúszás, ami sok! Ennek a problémának a fő oka lehet, hogy az egyértelműen rögzített adatoknál sokkal elterjedtebb volt a társuralkodói rendszer. Egy korai példa az 1Kir 1,39 és a 2,10: az igehelyek szerint Salamon Dávid életében kezdte meg uralkodását, de azt nem közli a szöveg, hogy meddig tartott a kettős uralkodás. Ennél talán kézzelfoghatóbb a 2Kir 15. fejezetének három verse: a 15,2 szerint Uzziijá 52 évig uralkodott Jeruzsálemben, fia, Jótám 16 évig (33. v.); a problémát viszont a 30. vers jelenti, amely egy esemény datálásánál azt

²⁹ ANET, 282–284.

³⁰ Jaba – ill. másik sírleletek.

³¹ A mai ókortörténet-írásban a gazdaságtörténet már elfoglalta az őt megillető helyet, de ennek ismertetésétől most el kell tekinteniünk.

³² 10,36; 13,1; 13,10; 14,23 és (Ataljá 7); 12,2; 14,2; 15,8.

mondja, hogy az Jótámnak, Uzzijjá fiának huszadik esztendejében történt. Tehát: 16 évig uralkodott, és uralkodásának 20. évében még jelentős események történtek. Ezt csak a fejezet 5. verse alapján tudjuk magyarázni, ami elmondja, hogy Uzzijjá betegsége miatt elkülönítve élt életének pontosan meg nem határozott időtartamú utolsó szakaszában, és helyette a fia „bíraskodott” (sic!) és „állt a palota élén”. Magyarul: a korégensi időszakot egy forrás Uzzijjá éveiként határozta meg, de volt olyan dokumentum is, amely már Jótámnak adta. Ezen a téren sajnos nem voltak következtetések a jeruzsálemi írnokok. Ezzel a jelenséggel már önmagában magyarázható a 10%-os eltérés, de ehhez még hozzászámítjuk az uralkodáskezdet-uralkodáslezárás problémáját is. Asszíriában a trónra lépő új király első évét a trónra lépést követő újévünneptől számították. Itt tehát nem volt kérdés az, hogy a hatalomváltás esztendeje a régi király utolsó éve, vagy az új király első éve – az újévünnepig a régi uralkodónak tulajdonították a hatalmat, tehát mindenki egy töredékes „nulla évvel” indított. De hogy történt ez Izraelben? Izraelben és Júdában azonos módon tartották nyilván az uralkodói éveket? Nem látjuk bizonyítottan egy izraeli újévünnep meglétét – akkor viszont hogyan adaptálták az asszír módszert? Érzékelték egyáltalán ezt a problémát? Krónikus adathiányban szenvedünk ezen a téren, ezért találgatásokra vagyunk utalva. A korégensi rendszer mellett ez a kronológia másik gyenge pontja.

Összefoglalás

A fentiekből leszűrhető legfontosabb megállapítás: a Bibliában megőrzött királyi nevek közül mindazok, melyek szerepelnek külső forráson is, a két szövegtípusban egyezően vannak jelen. A hetedik században a tisztviselők neveit is pontosan őrzik a bibliai szövegek. Ez azt jelzi tehát, hogy ha a bibliai elbeszélést eseménysorra csúszasztva tekintjük át (mondjuk grafikusan feketével szedve a szöveget, és kipirosítva azokat a szereplőket, akikről külső adat is van), akkor egy szép kép áll előtünk. Nem lesz túlságosan sok piros név és esemény ábránkon, de amit kipirosítunk, az a bibliai rendszerben jó helyen van. Ma már nem lehet kérdés, hogy a júdai dinasztiát Dávid alapította, a samáriait Omri. „Sisák” valóban betört Palesztinába, Omri tényleg dinasztiát alapított északon, Áháb pedig korának jelentős királya volt a térségben. Az Omri-dinasztia hanyatlásakor a samáriai korona elvesztette transz-jordániai birtokait; Izrael és Júda királya, Jórám és Ahazjá pedig egyszerre vesztette életét a kilencedik század derekának nagy zűrzavarában. Jehú az Omridák után uralkodott, és őutána regnált Jóás Izraelben (É). Samária státusz-változáson esett át, vazallus államból provinciává lett a nyolcadik század utolsó negyedében. Ezékiásnak valóban el kellett viselnie országa megcsonkítását. Az eddigi összesítések szerint tíz olyan izraeli vagy júdai király van Áhábtól Manasséig, aki asszír feliratokon felbukkan legalább egyszer;³³ de ez a szám 14-re módosul, ha kiegészítjük a Mesa-felirattal és a Tel Dan-sztélével az anyagot (Dávid, Omri, Jórám, Ahazjá). Mindezeket az uralkodókat ismerjük az Ószövetségből, és mindegyikük

³³ LAMBERT: Proceedings of the Oxford Old Testament Seminar.

kronológiai helyét nagyjából azonosan határozhatjuk meg a héber Biblia és az attól független szövegek alapján. Folytathatjuk a sort, de a mondanivalónk történeti részének lényege ebből is kibontakozik: a könyv történeti vázából mindaz, amit külső adat megerősít, nagyjából a helyén van. Ezért, és nem teológiai preconcepció alapján fogalmazzuk meg a véleményt, hogy ezek a könyvek történetiség szempontjából nem negligálhatóak. Tovább is mehetünk ennél az óvatos alapállásnál, mivel a történeti kutatásban nem tehetjük meg azt, hogy egy forrást félretoljunk, ha az az egyetlen forrás. Ha majd lesz jobb, pontosabb, koherensebb, emennek a hibáit, torzulásait kiszűrőbb, akkor ez a vélemény megváltozhat. Addig azonban az Ószövetség beszámolójának félretolása egy ideológiai döntés, pontosan ugyanolyan torz ideológia, mint a kritikátlan fundamentalizmus. Költői kérdésbe csomagolva a megfogalmazottak konklúzióját: az 1–2Kir adatainak alapulvétele mellett az összes, feliraton felbukkanó király sorrendiség tekintetében helyén van, tehát miért vitatnánk a többi, feliratokon nem szereplő király sorrendjének pontosságát?³⁴

A könyv gerincét a királyok uralkodása alkotja. Ez a csontváz. De valahogy úgy kell tekintenünk ezt a teológiai művet, mint Ezékiel megelevenedésről szóló látomását (Ez 37): a csontokra, miután egymáshoz illeszkedtek, hús rakódik, bőr borítja be, és végül a lehelet is megérkezik. Ekkor elevenednek meg a csontok a látásban – és könyvünk is akkor elevenedik meg, ha a történeti vázon kibontakozó teológiai tartalom életre kel, és az olvasó belátja, hogy YHWH a történelem ura, Ő a történelemben avatkozó istenség. A szerző saját céljaihoz igazítja a hangsúlyokat, nem történeti dokumentumtárat vezet fel. Módszeréhez tartozik, hogy stilizál, integrál és rendszert láttat az események mögött.³⁵

A Királyok két könyvének magyarázata nem azonos Izrael történetének megírásával a Kr. e. 10. század közepétől a hatodik századig. A Királyok könyvének kommentárja a kánon két meghatározó darabjának teológiai értelmezése kell hogy legyen. Történeti megalapozottságúnak kell lennie, elkerülhetetlennek látszik néhány jól szerkesztett melléklet beemelése is. De fókuszában nem a történelmi rekonstrukció, hanem 47 bibliai fejezet mondanivalójának feltárása kell hogy álljon.

Bibliográfia

- ADAYEMO, T. (ed.): *Africa Bible Commentary. A One-Volume Commentary Written by 70 African Scholars*, Nairobi, Word Alive Publishers, 2006.
- BECKING, B.: The Gods, in Whom they Trusted... Assyrian Evidence for Iconic Polytheism in Ancient Israel? In Becking, B.–Dijkstra, M.–Korpel, M. C. A. et al. (ed.): *Only one God? Monotheism in Ancient Israel and the Veneration of the Goddess Asherah*, Sheffield, Sheffield Academic Press, 151–63.
- BRIGHT, J.: *Jeremiah. A New Translation with Introduction and Commentary* (Anchor Bible Series 21), New York (NY), Doubleday Religious Publishing Group, 1965.

³⁴ BECKING: The Gods, in Whom they Trusted, 82.

³⁵ HALPERN: The First Historians (1996).

- BUNTING, H.: *Itinerarium Totius Sacrae Scripturae, or, The Travels of the Holy Patriarchs, Prophets, Judges, Kings our Saviour Christ, and his Apostles, as they are related in the Old and New Testaments. With a Description of the Townes and Places to which they Travelled, and how many English miles they stood from Jerusalem. Also a Short Treatise*, Translated by R. B. London, Adam Islip, 1636.
- CARROLL, R. P.: *Jeremiah. A Commentary* (Old Testament Library), Philadelphia (PA), Westminster Press, 1986.
- CROEGER, C. C.–EVANS, M. J. (ed.): *The IVP Women's Bible Commentary. An indispensable resource for all who want to view Scripture through different eyes*, Downers Grove (IL), InterVarsity Press, 2002.
- DEVER, W. G.: *What Did the Biblical Writers Know & When Did They Know It? What Archeology Can Tell Us about the Reality of Ancient Israel*, Grand Rapids (MI) – Cambridge (U.K.), William B. Eerdmans Publishing Company, 2001.
- DEVER, W. G.: Histories and Non-Histories of Ancient Israel. The Question of the United Monarchy, in Day, J. (ed.): *In Search of Pre-Exilic Israel* (JSOTSup 406), London, T & T Clark International, 2004, 65–94.
- FINKELSTEIN, I.–SILBERMAN, N. A.: *Temple and Dynasty: Hezekiah, the Remaking of Judah and the Rise of the Pan-Israelite Ideology* (JSOT 30), 2006, 259–85.
- HALPERN, B.: *The First Historians. The Hebrew Bible and History*, University Park (PA), The Pennsylvania State Press, 1996.
- HANSON, P. D.: *Isaiah 40–66* (Interpretation. A Bible Commentary for Teaching and Preaching), Louisville (KY), Westminster John Knox Press, 1995.
- HODOSSY-TAKÁCS, E.: Mikor az ezüstöt semmibe sem nézték..., in Kun, M.–Morvai, J. (szerk.): *Tanulmánykötet az 50 éves Marjouszky Tibor tiszteletére*, Budapest, B&V Bt., 2003, 235–247.
- HODOSSY-TAKÁCS, E.: *Móáb. Egy vaskori nép Izrael szomszédjában* (Kréne 9), Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó, 2008.
- HODOSSY-TAKÁCS, E.: Vaskori királyságok a Jordántól keletre: Ammón, Móáb, Edóm, in Kószeghy, M.: *Föld alatti Izrael. Az Ószövetség világának anyagi kultúrája* (A Sapientia Szerzetesi Hittudományi Főiskola Bibliatudományi Tanszékének Kiadványai 12), Budapest, Sapientia Főiskola – LHarmattan, 2014, 295–331.
- HOLLADAY, J. S.: The Kingdoms of Israel and Judah: Political and Economic Centralization in the Iron II A-B (Ca. 1000–750 BCE), in Levy, T. E. (ed.) *Archaeology of Society in the Holy Land*. Leicester, Leicester University, 1995, 368–398.
- KARASSZON, I.: *Izrael története. A kezdetektől Bar-Kochbáig* (Kréne 10), Budapest, Új Mandátum Kiadó, 2010.
- KONKEL, A. H.: *1 & 2 Kings* (The NIV Application Commentary), Grand Rapids (MI), Zondervan, 2006.
- LAMBERT, W. G.: Proceedings of the Oxford Old Testament Seminar, in Day, J. (ed.): *In Search of Pre-Exilic Israel* (JSOTSup 406), London, T & T Clark International, 2004, 352–365.
- LUNDBOM, J. R.: *Jeremiah 1–20. A New Translation with Introduction and Commentary* (Anchor Bible Series 21A), New York (NY), Doubleday Religious Publishing Group, 1999.

- LUNDBOM, J. R.: *Jeremiah 21–36. A New Translation with Introduction and Commentary* (Anchor Bible Series 21B), New York (NY), Doubleday Religious Publishing Group, 2004.
- LUNDBOM, J. R.: *Jeremiah 37–52. A New Translation with Introduction and Commentary* (Anchor Bible Series 21C), New York (NY), Doubleday Religious Publishing Group, 2004.
- NELSON, R. D.: *Joshua. A Commentary* (Old Testament Library), Louisville (KY), Westminster John Knox Press, 1997.
- NELSON, R. D.: *Deuteronomy. A Commentary* (Old Testament Library), Louisville (KY), Westminster John Knox Press, 2002.
- NEWSOM, C. A.–RINGE, S. H.–LAPSLEY, J. E. (ed.): *Women's Bible Commentary*, Louisville (KY), Westminster John Knox Press, 1992.
- RAABE, P. R.: *Obadiah. A New Translation with Introduction, Commentary, and Interpretation* (Anchor Bible Series 24D, Anchor Yale Bible Commentary), New York (NY), Doubleday Religious Publishing Group, 1996.
- TUBB, J. N.: *Canaanites* (Peoples of the Past Series 2), London, University of Oklahoma Press – British Museum Press, 1998.
- VAUX, R. DE: *Ancient Israel. Its Life and Institutions* (Eredeti címe: Les Institutions de l'Ancien Testament, 1958–1960), Grand Rapids (MI), William B. Eerdmans Publishing Company, 1997.
- YOUNGER, K. L., Jr.: 'Haza'el, Son of a Nobody'. Some Reflections in Light of Recent Study, in Bienkowski, P.–Mee, C.–Slater, E. (ed.): *Writing and Ancient Near Eastern Society. Papers in Honour of Alan R. Millard* (Library of Hebrew Bible/Old Testament Studies 426), New York–London, T & T Clark International – Continuum, 2005, 245–270.